

HERMENEVS

31^e JAARGANG, AFL. 9 — 15 mei 1960

Wat betekent tenuis bij Vergilius Georg. II 93?

Toen ik dezer dagen de Georgica nog eens doornam stuitte ik óp bovengenoemde plaats. Vergilius legt ons daar een staalkaart voor van bekende en onbekende buitenlandse en Italiaanse wijnen, iedere soort voorzien van een appreciatie. In mijn uitgaaf van het gedicht over de landbouw (1950) vond ik bij tennis de vertaling pittig, waarnaast ik koppig als verbetering had geschreven. Maar laat ik eerst de plaats aanhalen: *tenuisque lageos* (een onbekend merk) *temptatura pedes olim vincituraque linguam*. Men ziet het: die vertaling past volkomen in de zin. Maar in eens schoot de vraag bij mij op: hoe dat te rijmen met de eigenlijke betekenis van *tenuis*: d u n? Daar ik ondanks diep denken geen antwoord vond, zocht ik voorlichting bij deskundigen. Van de uitgaven waarover ik beschik kwamen de meeste niet verder dan Servius, die het omschrijft met *penetrabilis, quae cito descendit in venas*. Eu die wijsheid wordt vrij algemeen aanvaard. „So Servius rightly” verklaart b.v. Page (1931). De enige variaties die ik aantrof zijn: „den dünnen Lageos, der dir denn doch die Füsze verstrickt und lähmet die Zunge” (Rudolf Schröder 1924), „lagéos au vin léger, qui fera quelque jour chanceler les pieds et empatera la langue” (Raymond Billiard 1933) en „Lageos, *klein van druiven* — daar komt een voet die struikelt van, een tong die stamelt” (IdaG. M. Gerhardt 1949). Een mij bevredigende oplossing bleef uit. Ik ben dus in een andere richting gaan zoeken, los van het misleidende *temptatura pedes* . . . en een plotselinge ingeving bracht me, ineen ik, op het goede spoor: als ik eens als tegenstelling van *vinum tenue* een *vinum crassum* vond? en in eens herinnerde ik me bij Horatius iets dergelijks gelezen te hebben, maar waar, dat wou me niet invallen. Ten einde raad greep ik naar m’n lexikon, en het geluk diende me: de oude Georges haalde bij *crassus* boek en plaats aan, Sat. II 4, 52: *nocturna si quid crassi esi (in vino Massico) tenuabitur aura*. Dat was meer dan ik had duiven verwachten: *crassus* èn *tenuabitur*, troebel èn zal dun worden, bevrijd van be-

zinksel, d.i. helder, klaar. Was *tenuis* een geijkte term bij „wijn”, zodat èn Vergilius èn Horatius, beide kenners op wijngebied, die gebruikten ?

5 februari 1960.

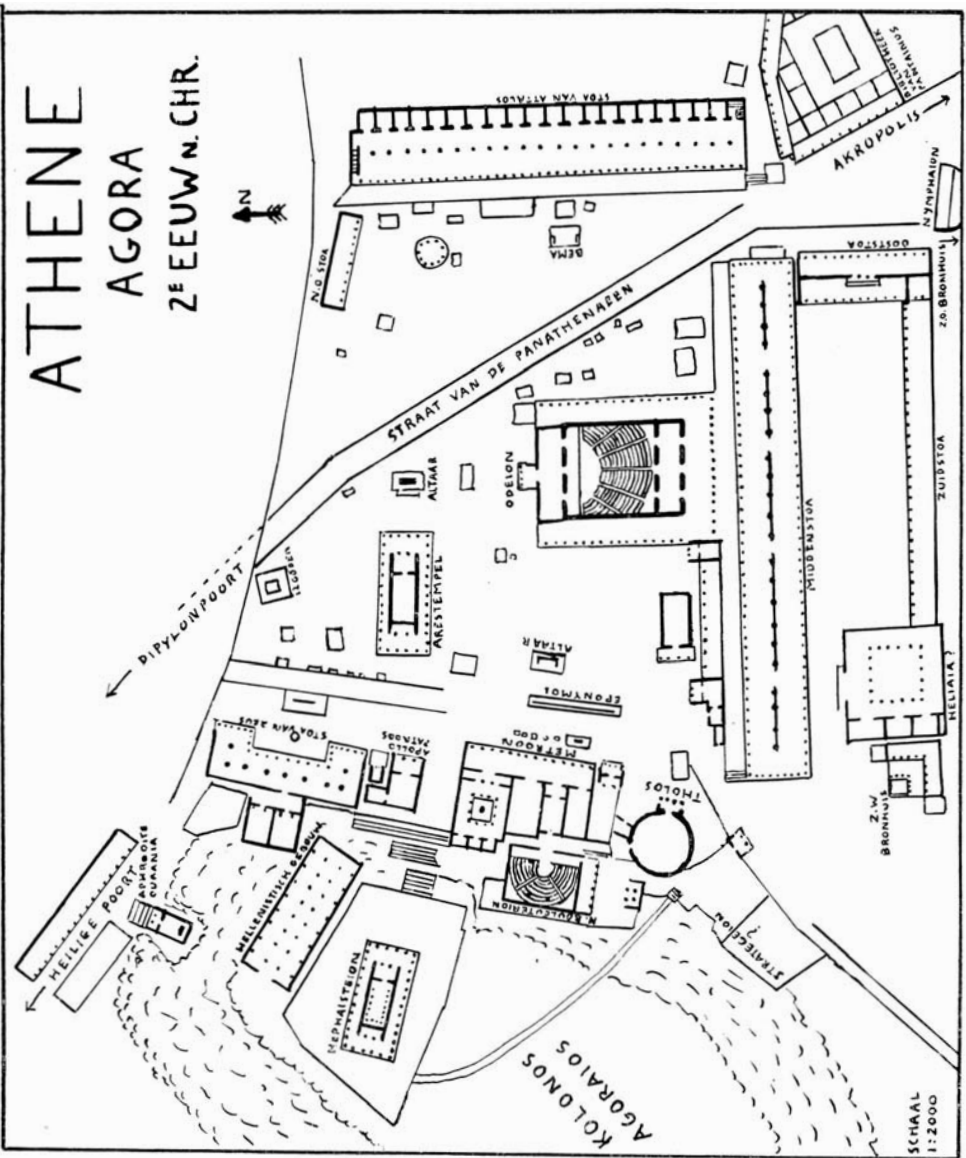
J. MEHLER.

Opgravingen op de Agora van Athene

Het woord „Agora” had voor de Grieken een veel ruimere betekenis dan in de geijkte vertalingen „markt” of „vergaderplaats” ligt opgesloten. De Agora was het centrum van het stads- en staatsleven in de ruimste zin; het hele politieke, juridische, religieuze, dramatische en commerciële leven speelde zich oorspronkelijk al op de Agora, al werden soms later verschillende van deze activiteiten naar elders verplaatst. De systematische opgraving van een agora is dus niet alleen voor de archeologie, maar ook voor politieke, sociaal-economische en godsdienstgeschiedenis van zeer groot belang. We kunnen de Amerikanen dan ook niet dankbaar genoeg zijn voor hun zorgvuldig en grondig onderzoek van de Agora in de belangrijkste aller poleis, Athene; sinds 1932 is jaarlijks een voorlopig verslag van hun vondsten gepubliceerd in het tijdschrift *Hesperia*. Het terrein van de opgravingen strekt zich uit van de Kolonos Agoraios tot de Stoa van Attalos, en van de Noordhelling van de Acropolis totaan de Athene-Piraeusspoorlijn (zie fig. 1—3).

Vooropgesteld moet worden dat ook bij de opgravingen is gebleken wat men al uit literaire bronnen wist, nl. dat de Agora van Athene niet altijd op dit terrein gevestigd is geweest, maar oorspronkelijk op de Acropolis zelf lag. De oudste resten van openbare gebouwen op „onze” Agora dateren uit het begin van de 6^e eeuw voor Chr.; de vroegste sporen hier zijn Myceense, protogeometrische en geometrische graven; in de 7^e eeuw waren er wat huizen en een grote pottenbakkerswerkplaats. De eerste staatsgebouwen hebben gestaan aan de Westzijde, aan de voet van de Kolonos Agoraios. Uiteraard zijn de resten uit deze vroegste periode het meest gemutileerd, maar toch heeft men een voorzichtige reconstructie gemaakt van de toestand vóór de Perzische oorlogen, waaruit blijkt, dat alle latere gebouwen op dit deel van het terrein in deze tijd reeds een — zij het weinig spectaculaire — voorvader hadden. Na de verwoesting door de Perzen heeft men deze gebouwen door nieuwe,

ATHENE AGORA ZEEUW N. CHR.

SCHAAL
1:2000

Fig. 2. Overzichtsfoto van de Atheense Agora ná de opgraving, genomen vanaf de Stoa van Attalos.

Courtesy of the American School of Classical Studies at Athens.

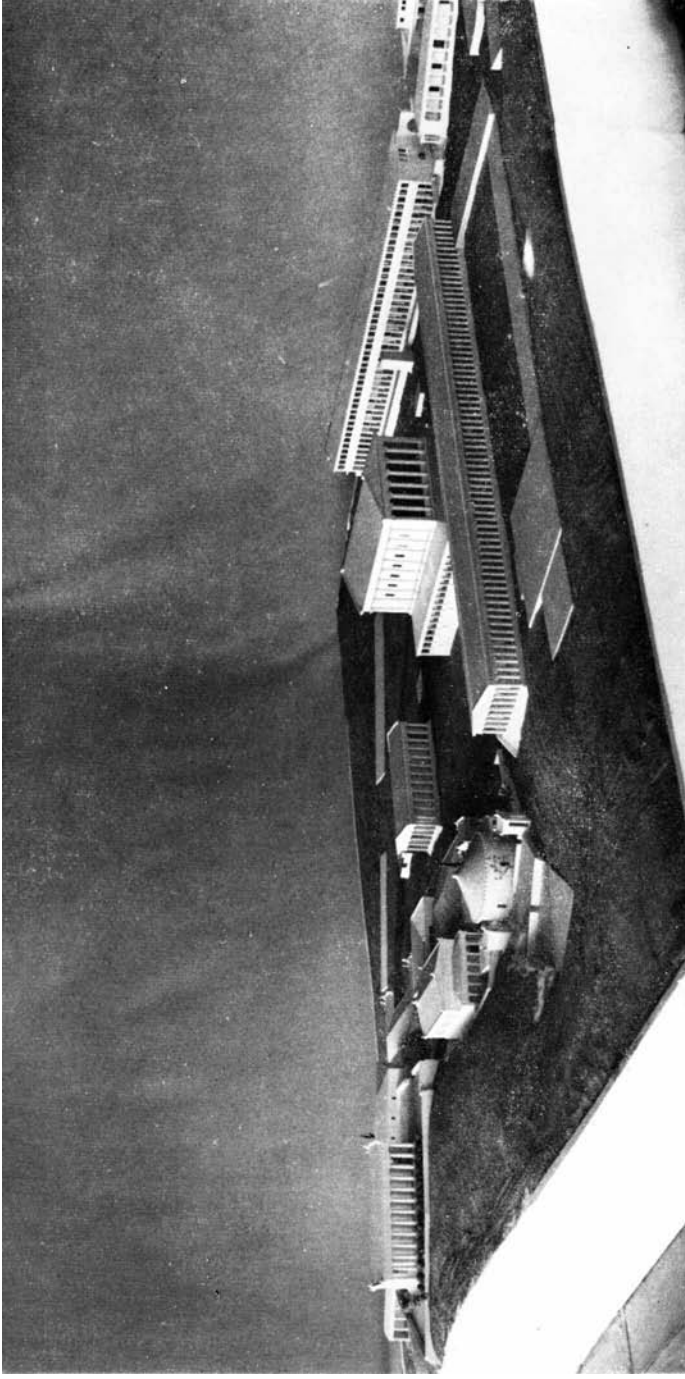

Fig. 3. Gipsreconstructies; op de voorgrond links de Tholos, rechts de Midden-stoa, op de achtergrond links het Hephaisteion.

Courtesy of the American School of Classical Studies at Athens.

Fig. 4. De Stoa van Attalos, thans Agoramuseum.

Courtesy of the American School of Classical Studies at Athens.

grotere, vervangen; in Hellenistische en Romeinse tijd werd het centrum van het plein, dat in de tijd waarin Athene een grote politieke rol speelde onbebouwd was gebleven, opgevuld, en het geheel ook aan Zuid- en Oostzijde door monumentale stoa's afgesloten.

Voordat we tot gedetailleerde beschouwing van de afzonderlijke gebouwen overgaan enkele algemene opmerkingen over identificatie en datering: voor de identificatie maakt men o.a. gebruik van literaire bronnen — waarvan Pausanias de voornaamste is, verder o.a. Thucydides en Philostratus —, epigraphische bronnen — dus wij-inscripties, aanduidingen onder officiële stukken waar ze geplaatst moesten worden e.d. — en cultusvoorwerpen; voor de datering, van architectonische gegevens als stijl, materiaal en techniek; niveauhoogte; en onder of in de fundamenteen gevonden voorwerpen, vooral ceramiek en munten, die dus een terminus post quem geven.

Bij de identificatie van de blootgelegde fundamenteen hebben de Amerikanen de meeste steun gevonden in de beschrijving van de periegeet Pausanias (2^e eeuw na Chr.), die op zijn reis door Griekenland natuurlijk ook Athene bezocht en een vrij lange passage aan de Agora heeft gewijd (I, 13—17). We kunnen niet beter doen dan hun voorbeeld volgen en bij ons bezoek aan de Agora Pausanias als gids nemen.

Pausanias dan kwam de stad binnen door de Dipyloopoort en bereikte de Agora langs de Panathenaeische Weg, hij kwam dus aan aan de N.W.-hoek, en sloeg af in Zuidelijke richting, zodat hij dus eerst de monumenten aan de Westkant bezichtigde (zie plattegrond). Hij zegt dan: „Eerst is er aan de rechterkant de Stoa Basileios, . . . , en dichtbij de Stoa staat Konon, en Timotheos de zoon van Konon en Euagoras de koning van de Cypriërs . . . . Daar staat de Zeus die Eleutherios genoemd wordt, en keizer Hadrianus . . . . En er achter staat een stoa met schilderingen van de zogenaamde Twaalf Goden.” Hier belanden we meteen in een van de moeilijkste topografische problemen van de Agora, niet met zekerheid op te lossen omdat de spoorlijn onderzoek meer naar het Noorden onmogelijk maakt. De vraag is of we hier met één of met twee stoa's te doen hebben. Uit Pausanias krijgt men de indruk dat hij over twee gebouwen spreekt, de Stoa Basileios en de Stoa van Zeus Eleutherios, maar P. is wel vaker vaag in zijn plaatsaanduidingen; er is echter op deze plaats maar één gebouw gevonden, en hoewel dus verder naar het Noorden

niet gegraven kan worden, heeft men wel de vermoedelijke afstand tussen dit gebouw en de Panathenaeische Weg kunnen berekenen; dit zou circa 18 m. geweest zijn, zeker te weinig voor het front van een stoa; als er inderdaad een geweest is zou hij met de voorzijde aan de Panathenaeische Weg gestaan moeten hebben; het is echter twijfelachtig, of Pausanias hem dan tot de Agora gerekend zou hebben. Het enige alternatief is dat „Stoa Basileios” en „Zeusstoa” twee namen voor hetzelfde gebouw waren; beide namen worden in ongeveer dezelfde tijd (5e eeuw) in literatuur en inscripties voor het eerst genoemd; uit geen van de vroege vermeldingen blijkt echter definitief dat ze niet op één gebouw kunnen slaan. Wel noemen Harpocration, Hesychius en Eustathius beide als naast elkaar liggend, maar het is niet ondenkbaar dat alle drie op één bron teruggaan, en dat de vergissing daar is ontstaan door de vorm van de stoa, waarvan beide vleugels „stoai” genoemd kunnen zijn. Hoewel deze laatste opvatting de meeste aanhangers heeft zal een definitieve oplossing van dit probleem wel niet gevonden worden voor men ten Noorden van de spoorlijn mag gaan graven.

Wat de gevonden stoa, die we veiligheidshalve verder Zeusstoa. zullen noemen, betreft, deze wordt op grond van stijl en techniek van de architectonische fragmenten gedateerd in het einde van de 5^e eeuw; de ongeveer vierkante uitbouw naar het Westen is Hellenistisch. De zuilen aan de voorzijde waren Dorisch, de binnenrij Ionisch. Het ronde voetstuk midden voor de stoa heeft waarschijnlijk het door Pausanias vermelde beeld van Zeus Eleutherios gedragen, de achthoekige basis ernaast dat van Hadrianus.

Pausanias vervolgde zijn weg voor de stoa langs naar het Zuiden,, passeerde dus het minuscule tempeltje van Zeus Phratrios en Athena Phratria, dat hij niet vermeldt, en bereikte zo de tempel van Apollo' Patroös. De identificatie hiervan is bevestigd door een enorm Apollobeid dat men er vlak voor gevonden heeft; op stilistische gronden is dit beeld te dateren in de tweede helft van de 4^e eeuw, het kan dus heel wel het beroemde, ook door Pausanias genoemde, beeld van Euphranor zijn (floruit 364—361). Voor de Apollotempel, die in het derde kwart van de 4e eeuw gedateerd moet worden, stond op dezelfde plaats een klein absistempeltje, dat eveneens aan Apollo gewijd geweest moet zijn.

Na de tempel van Apollo noemt Pausanias achtereenvolgens Metroön en Bouleuterion; door de opgravers zijn deze beide als

één complex behandeld omdat gebleken is dat de onderlinge terreinverdeling in de loop der eeuwen niet constant is gebleven; in Pausanias' tijd werd de hele Oostzijde van dit terrein ingenomen door het „Hellenistische Metroön” (3e kw. 2e eeuw.), bestaande uit een porticus met daarachter vier vertrekken, waarvan het Noordelijkste een peristylum was, in twee verdiepingen. Hier vond waarschijnlijk de verering van de Moeder der Goden plaats, terwijl de andere vertrekken dienden tot bewaar ruimte voor de stadsarchieven. De tweede kamer vanaf het Zuiden had een deur in de achterwand en diende blijkbaar als rechtstreekse toegang tot het Nieuwe Bouleuterion, dat tussen het Metroön en de Kolonos Agoraios lag. Dit gebouw, de vergaderplaats van de Raad van Vijfhonderd, dat uit het laatste kwart van de 5^e eeuw stamt, was in opzet een rechthoek met halfronde oplopende banken, waarvan resten zijn gevonden; veel later werd tegen de Zuidmuur een Ionische porticus bijgebouwd, waarschijnlijk om een wandschildering op deze muur te beschermen, en de smalle toegang ten Zuiden van het Metroön werd van een propylon voorzien. Behalve op grond van de literaire gegevens is het Bouleuterion geïdentificeerd door de resten van de banken, het Metroön o.a. door dakpannen met inscripties en een voetstuk van een beeld, eveneens met een inscriptie. Uit de onder dit Metroön gevonden fundamenten heeft men kunnen afleiden dat in een vorig stadium in het Noorden van dit terrein een klein Moedertempeltje lag, en in het Zuiden het Oude Bouleuterion, van ongeveer gelijke afmetingen als het Nieuwe. Dit tempeltje en het Oude Bouleuterion worden beide ± 500 gedateerd. Men stelt zich voor dat na de bouw van het Nieuwe Bouleuterion in het eind van de 5^e eeuw het Oude als stadsarchief werd gebruikt, totdat het in de 2^e eeuw tegelijk met het Moedertempeltje plaats moest maken voor het enorme Hellenistische Metroön, dat toen meteen plaats aan de archieven kon bieden.

We zetten onze wandeling voort naar de Tholos, ook wel Skias genoemd, een rond gebouw met een puntig dak, van binnen waarschijnlijk door zes zuilen gesteund, dat in hoofdzaak diende voor de dagelijkse maaltijden die de vijftig prytaneis, de Commissie van Dagelijks Bestuur uit: de Boulè, op staatskosten genoten. Verder weet men uit een inscriptie dat hier de officiële standaardmaten en -gewichten werden bewaard, en daarvan zijn vele scherven gevonden. Pausanias is hierna op zijn schreden teruggekeerd en vermeldt vervolgens aan zijn rechterhand, aan de Oostkant van de weg dus,

de Eponymoi, de rij beelden van de legendarische stichters van de Atheense phylen. De standplaats hiervan is herkend in een lange, zeer smalle basis, omgeven door marmeren palen. Hier werden bepaalde openbare aankondigingen gepubliceerd, zoals afschriften van wetten en lijsten van dienstplichtigen. Hiermee is Pausanias' bezoek aan de Westzijde van de Agora, het oudste en daardoor meest interessante deel, afgesloten.

Weer tegenover de Zeusstoa aangekomen sloeg Pausanias nu af naar rechts, en vervolgens vermeldt hij de Arestempel, met zekerheid herkend in het grote tempelfundament ongeveer midden op de Agora. De bewerkingstechniek van de marmerfragmenten en de gereconstrueerde dimensies van het geheel zijn ongetwijfeld klassiek en moeten ongeveer gelijktijdig zijn met het Hephaisteion en de Poseidontempel van Sounion, dus ± 440 ; de fundamenten en het terreinniveau zijn echter Romeins; ook vertonen verschillende blokken sporen van opnieuw gebruikt te zijn, klampgaten van een latere vorm dan de 5^e-eeuwse, en bouwaanwijzingen in Romeinse lettervormen. Deze tempel moet dus in eerste instantie elders gebouwd zijn, is in Romeinse tijd zorgvuldig gesloopt en op de Agora weer in elkaar gezet; over de oorspronkelijke positie is men het niet eens, men denkt o.a. aan de Romeinse Agora (ten Oosten van de Stoa van Attalos) waar men ruimte nodig kreeg voor meer ambitieuze projecten. De tempel was een gewone Dorische peripteros, iets groter dan het Hephaisteion. Vervolgens noemt Pausanias weer enkele beelden, waaronder de groep van de „Tyrannendoders”, Harmodios en Aristogeiton. De plaats hiervan is niet nauwkeurig bekend, maar een fragment van de basis met een deel van de inscriptie is gevonden in een late muur ten Oosten van de Arestempel en ten Noorden van het Odeion; het is dus wel waarschijnlijk dat de groep in die buurt stond.

Het volgende punt op de route is het Odeion, een groot overdekt auditorium, waarschijnlijk een gift van Augustus' minister Agrippa aan de stad, gebouwd ± 15 voor Chr. Er zijn bij de opgraving hiervan twee bouwperiodes onderscheiden; in de eerste was de voor-gevel gesloten, met een kleine porticus voor de ingang, in de tweede, later dan Pausanias, liep er een porticus langs de hele voorwand, terwijl voor de zuilen ervan geweldige beelden stonden. Deze beelden zijn later weer gebruikt voor een Romeins gymnasium op dezelfde plaats, en zijn in situ gevonden (zie fig. 2, midden).

Waarschijnlijk verliet Pausanias het Odeion aan de Zuidkant; hij moet toen door de Middenstoa gegaan zijn, hoewel hij deze niet vermeldt, evenmin als trouwens de Oost- en de Zuidstoa of de Stoa van Attalos; op deze stoa's komen we straks nog even terug.

Direct na het Odeion bezocht Pausanias de Enneakrounos, het door Peisistratos opgerichte vermaarde bronhuis; zoals zo vaak is ook hier zijn topografische aanduiding zeer vaag: „er dicht bij”, en in dit geval plaatst zijn vaagheid ons voor serieuze moeilijkheden; de localisatie van de Enneakrounos is altijd al een van de grote problemen van de Atheense topografie geweest, en Pausanias doet hier weinig om het probleem op te lossen. Toen men in 1934 een bronhuis met nog steeds stromende bron ontdekte in de Z.W.-hoek van de Agora meende men de oplossing gevonden te hebben, ook al omdat de vondsten niet in strijd zijn met de tijdsaanduiding van Pausanias: „uit de tijd van Peisistratos”. In 1952 echter vond men ook in de Z.O.-hoek een bronhuis dat eventueel voor Enneakrounos in aanmerking zou kunnen komen, zodat nog geen zekerheid over deze zaak verkregen kan worden.

Pausanias heeft vervolgens zijn schreden gewend naar het Eleusinium, waarvan hij zegt dat het „boven het bronhuis” ligt. Blijkens andere literaire gegevens moet het gelegen hebben aan de Panathenaeische weg, waarvan men weet dat hij van de Z.O.-hoek van de Agora naar de Propylaeën doorliep, hetgeen bevestigd is door een inscriptie in de Acropoliswand niet ver van de Klepsydra: „De Straat van de Panathenaeën”. Inderdaad is bij een kromming van de weg, ongeveer halverwege tussen de grens van de Agora en de Propylaeën, een deel van dit heiligdom blootgelegd. Men vond een stuk van een grote peribolos, en daarbinnen de fundamenten van een klein archaïsch tempeltje. Er zijn vele wij-inscripties aan Demeter en Kore gevonden, evenals sculptuur met Eleusinische onderwerpen, fragmenten van boustrophedon-inscripties met sacrale teksten, en vijf putten vol kernoi, vazen die karakteristiek zijn voor de Demeter- en Kore-verering.

Pausanias noemt vervolgens „verderop” de tempel van Eukleia; de plaats hiervan is niet bekend, maar ligt in elk geval buiten het opgravingsterrein. Pausanias moet toen een eindje langs dezelfde weg zijn teruggelopen, om daarna ten Zuiden van de Tholos en het Nieuwe Bouleuterion de Kolonos Agoraios te beklimmen, want het volgende punt dat hij noemt is „de Hephaïstostempel, boven de

Kerameikos en de Stoa Basileios". (Pausanias gebruikt steeds de naam Kerameikos voor de Agora zelf, hoewel in klassieke tijd Kerameikos een veel groter terrein, zowel binnen als buiten de Dipylonpoort, omvatte.) De identificatie van dit Hephaisteion (zie fig. 2) met het gebouw dat vroeger als Theseustempel werd beschouwd en in de wandeling nog vaak Theseum wordt genoemd is wel zeker, ten eerste door Pausanias' plaatsaanduiding „boven de Kerameikos" en ten tweede door een groot aantal gietputten, stookplaatsen en gietvormen er omheen, gebruikt door de metaalbewerkers van wie Hephaistos de beschermgod was. De tempel is een Dorische peripteros, met enkele Ionische kenmerken, waaronder een fries langs voor- en achterwand van de cella; datering ± 440 . Het is de best-bewaarde tempel die we uit de oudheid over hebben, dank zij het feit dat hij in de 5^e eeuw na Chr. als Christelijke kerk is gebruikt. Ten Noorden van het Hephaisteion zijn resten van een groot Hellenistisch gebouw, door Pausanias niet vermeld, dat nog niet is geïdentificeerd. De weg van Pausanias voerde vervolgens langs de tempel van Aphrodite Ourania, waarvan hij alleen vertelt dat er een groot beeld van de hand van Pheidias stond. Deze tempel is herkend in de door de spoorlijn grotendeels verwoeste fundamenten op de Noord-helling van de Kolonos Agoraios.

Pausanias moet tóen weer zijn afgedaald naar de Agora zelf, en deelt mede dat hij, na een beeld van Hermes Agoraios en een poort gepasseerd te zijn, de Stoa Poikilè binnenging. Van deze stoa, gebouwd door Peisianax, de zwager van Kimon, dus ongeveer uit het tweede kwart van de 5e eeuw, denkt men op literaire gronden dat hij ten Noorden van de spoorlijn gelegen moet hebben. In het N.O. van de Agora vond men in een late muur een groot aantal architectuurfragmenten, meest Dorisch, o.a. een zuiltrommel met cannelures, een antakapiteel, een triglyph en verscheidene architraafstukken, waarvan men vermoedt dat ze van de Stoa Poikilè afkomstig zijn; techniek en afwerking wijzen op een datering ± 460 , afmetingen en materiaal (poros) zijn precies wat men van de Stoa Poikilè zou verwachten. De stoa dankte de naam Poikilè aan de beroemde schilderijen, o.a. van Mikon en Polygnotos, die de wanden ervan sierden. Als laatste van de bezienswaardigheden van de Agora noemt Pausanias het altaar van Eleos (de godheid van het Medelijden), waarvan uit andere bron bekend is dat het in het Noorden van de Agora lag, en een asylplaats voor vreemdelingen was. Men vond in

deze buurt een altaar, dat echter met zekerheid geïdentificeerd is door een monumentbasis met inscriptie: „Leagros de zoon van Glaukon wijdde (dit) aan de Twaalf Goden”. Dit is dus het altaar dat in het laatste kwart van de 6^e eeuw door Peisistratos de Jongere voor de Twaalf Goden werd opgericht; het was de centrale mijlpaal van Athene, en een asyl voor vreemdelingen. Al in de vorige eeuw heeft von Wilamowitz verondersteld dat het altaar van de Twaalf Goden en dat van Eleos hetzelfde zouden zijn, en de argumenten hiervoor zijn zeker overtuigend; immers het is niet waarschijnlijk dat er twee belangrijke altaren, die beide als asytplaats voor vreemdelingen werden gebruikt, zo dicht bij elkaar waren; bovendien noemt Pausanias het Twaalf Goden-altaar niet, dat toch wel vermeldenswaard lijkt; tenslotte vinden we na de 4^e eeuw geen wijdingen aan de Twaalf Goden meer, en vóór die tijd geen vermeldingen van het Eleos-altaar. Dit altaar, waarvan de resten zich grotendeels onder de spoorlijn bevinden, bestond uit een ongeveer vierkante omheining van posten met daartussen marmerplaten, die waarschijnlijk reliëfs hebben gedragen, met in het midden het eigenlijke altaarblok.

Pausanias verliet vervolgens de Agora, waarschijnlijk aan de Noord- of N.O.-zijde, wij zullen nog even terugkeren tot enkele van de bouwwerken die hij onvermeld heeft gelaten. Ten eerste is er dan een gebouw dat pas zeer onlangs is opgegraven en nog niet goed gepubliceerd, liggend tussen de Zuidstoa en het Z.W.-bronshuis. De eerste bouwperiode ervan valt waarschijnlijk in de 6^e eeuw voor Chr., en met enkele wijzigingen moet het tot in de Romeinse tijd hebben bestaan. Door zijn omvang ($\pm$ 32 bij 28 m), en positie is het als een openbaar gebouw gekarakteriseerd. Men denkt dat het misschien de Heliaia, het grootste Atheense gerechtshof, heeft gehuisvest.

Verder heeft Pausanias de grote Hellenistische stoa's geen van alle genoemd; er zijn er drie aan de Zuidkant, waarvan de oude namen onbekend zijn; men noemt ze Zuid-, Midden- en Ooststoa. We hebben hier te maken met faciliteiten voor het marktwezen in moderne zin. Oorspronkelijk moeten de handelsactiviteiten in de open lucht, op het onbebouwde centrum van het plein, hebben plaatsgevonden; uit het einde van de 5^e eeuw heeft men geheel in het Zuiden, ongeveer op de plaats van de latere Zuidstoa, resten van een lang, smal gebouw gevonden met diverse dwarsmuren, waarin waarschijnlijk winkels gevestigd zijn geweest. Veel later, in de loop

van de 2^e eeuw vóór Chr., heeft men het Zuidelijk deel van de Agora geheel voor commerciële doeleinden gereserveerd, en door stoa's aan drie kanten afgesloten. De Middenstoa, die het eerste werd gezet, ± 150, had aan alle vier zijden Dorische zuilen, en in het midden een rij zuilen verbonden door muren; het materiaal was poros. Men vermoedt dat de Noord-porticus als promenade, de Zuidelijke als een soort markthal werd gebruikt, zodat de markt nu was afgescheiden van de rest van de Agora. Kort na deze werd de Ooststoa gebouwd, grenzend aan de Z.O.hoek van de Middenstoa; dit was een korte, dubbele colonnade, in het midden door een muur verdeeld. Tenslotte werd evenwijdig aan de Middenstoa de Zuidstoa geplaatst, met een enkele porticus van Dorische zuilen.

Behalve deze afgesloten marktruimte is er nog een kleine stoa in het Noord-Oosten, en de Stoa van Attalos, door een inscriptie met zekerheid geïdentificeerd als een geschenk aan de stad van koning Attalos II van Pergamon, die regeerde van 159—138 voor Chr., waardoor dus ook de datering vastligt. De stoa had twee verdiepingen, beide bestaande uit een brede porticus met een rij zuilen in het midden, en daarachter een serie winkels. Men vond voldoende architectuurfragmenten voor een nauwkeurige reconstructie; en dit feit, gevoegd bij de royale afmetingen en de gunstige ligging, die een uitzicht geeft over het hele terrein, heeft de Amerikanen er toe gebracht deze stoa weer op te bouwen, daarbij zoveel mogelijk de oude resten gebruikend (zie fig. 4). Hiermee was het probleem van een geschikt Agoramuseum afdoende opgelost, terwijl bovendien dit fraaie gebouw ons beter dan talloze beschrijvingen en tekeningen een indruk vermag te geven van de imposante aanblik die de Agora aan Pausanias en zijn tijdgenoten geboden moet hebben.

Amsterdam.

J. M DE VRIES-GUIKINK.

Oedipus in Ierland

The Aran Isles is een groep van drie eilanden in de Atlantische Oceaan, drie uur varen van Galway, aan de westkust van Ierland. Al in de zesde eeuw stichtte St. Enda hier een kloosterschool, die veel geleerden en monniken naar de eilanden trok. Spoedig gaf men aan Aran de naam „Aran of the Saints”.

Een andere heilige had de eilanden gekerstend, nog vóór St. Enda,

nl. St. Benan, een leerling van St. Patrick (die, zoals men weet, in het begin van de vijfde eeuw het christendom in Ierland bracht).

De oud-Ierse kloosters werden bij voorkeur op zeer afgelegen plaatsen gebouwd: op eilandjes in de meren of op kale rotsen in de oceaan. Vele van deze nederzettingen zijn als ruïne bewaard gebleven (onder het Anglicaanse bewind van de Engelsen werden alle kloosters gesloten). Zo kan men ook begrijpen waarom nu juist de kale en onvruchtbare Aran-eilanden werden uitgezocht voor het bouwen van wel een tiental kloosters. Nog heden ten dage zijn er ongeveer twintig kerkruïnes op de eilanden te bezichtigen.

Er wonen op Aran nu $\pm$ 2500 mensen. De taal is Gaelic, De bevolking leeft in vrij primitieve omstandigheden. Aran is volkomen kaal, er groeit haast geen gras op de rotsbodem.

We weten dat Ierland belangrijk is geweest voor het conserveren van de antieke overlevering. De vermelding van de vraag van de sfinx aan Oedipus in het ondergenoemde citaat is misschien een aanwijzing dat klassieke stof tot het volksverhaal is doorgedrongen. Het is echter geenszins uitgesloten dat de verteller een recentere bron heeft.

De Ierse toneelschrijver Synge heeft rond de eeuwwisseling lange tijd op de eilanden gewoond en mentaliteit en levenswijze van de bevolking bestudeerd. Hij heeft zijn indrukken verwerkt in een toneelstuk "Riders to the sea" en in een boek "The Aran Isles, een zeer verzorgd dagboek (eerste druk, 1906, Maunsel & Co, Dublin).

Op pag. 14 (4e druk, 1911) vertelt Synge hoe hij op het grootste eiland (Aranmore) spreekt met een oude inwoner, Old Mourteen, over een oude man op het kleinere eiland, die hem verhalen zal kunnen vertellen:

"You'll have an old man to talk with you over there", hè said, "and tell you stories of the fairies, but he's walking about with two sticks under him this ten year. Did you ever hear what it is goes on four legs when it is young, and on two legs after that, and on three legs when it does be old?"

I gave him the answer.

"Ah, master", he said, "you're a cute one, and the blessing of God be on you. Well, I'm on three legs this minute, but the old man is back on four; I don't know if I'm better the way he is; he's got his sight and I'm only an old dark man".

S. C. BAKHUIZEN.

Latijnse opschriften IV *

Herinneringen aan Vergilius vinden we betrekkelijk vaak.
Op het Raadhuis van Naarden

QVICQD ERIT SVPERANDA
OIS FORTUNA FEREDO EST ¹

gevolgd door de vertaling

IST LYDEN IST VRVEGHT
DRAEGT ET SOOT GODT VVEGT

en ontleend aan Aen. 5, 710.

In Schagen op een poortje naast Gedempte Gracht B 60

QVISQVB SVOS PATIMVR MANES

naar Verg. Aen. 6, 743: „wij lijden ieder onze eigen loutering”
(M. A. Schwartz).

Het Raadhuis te Westzaan heeft boven de deur

SVVM CVIQVE DARE HIC OPVS ATQVE LABOR

«een ingenieuze combinatie van Verg. Aen. 6, 127 e.v.

Noctes atque dies patet atri ianua Ditis;
sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est.

vertaald door M. A. Schwartz: „dag en nacht staat open de deur
van de zwarte Pluto. Maar op uw schreden terug te keren en weer
naar het daglicht te komen, is de moeilijkheid, dat is de kunst” —
en de beginwoorden van de Institutiones van Justinianus:

„Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens.
Bovendien bevat deze regel het jaartal 1782.

In Franeker stond (of staat?) op een huis aan het Raadhuisplein

TRAHIT SUA QUEMQTO VOLUPTAS

ontleend aan Verg. Buc. 2, 65 „een ieder volgt zijn eigen smaak”.

J. W. FUCHS.

* Vervolg van de bijdragen 29^e jrg. p. 118, 308 jrg. p. 236 en 31^e jrg. p. 102.

¹ D.i. quicquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est.

Bladvulling

Nu Dr. Fuchs telkens enige Latijnse opschriften van openbare gebouwen publiceert in ons blad, is het misschien niet onaardig een oud artikelje over deze materie van onder het stof te halen. Ik trof het aan in het Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs XI (1914—1915) p. 1552 waarin het was overgenomen uit het blad voor natuurliefhebbers en wandelaars Buiten. Het onderwerp was de puzzles, waarvoor in het I/afijn gestelde opschriften de beschouwer kunnen plaatsen, o. a. door slechte leesbaarheid of de grillige plaatsing van de hoofdletters. Als voorbeeld gaf de schrijver het opschrift van de Westzijde van de Alkmaarse Waagtoren, zoals dat in zijn tijd naar zijn zeggen daar te lezen stond¹.

„Diesexe Remus
Alternina Talas”.

Hij vraagt dan:

„Betekent dit:

Op de zesde dag een roeispaan,
Afgewisseld door een anker?

Of:

Ziedaar, Remus verandert
de dagen als dobbelstenen?

Of:

Die sexe (de schone natuurlijk!), Remus,
Loopt de oude talen niet na?
(dat is tegenwoordig anders geworden)”.

En geeft dan de oplossing:

„Neen! Men moet lezen
Dies Extremus
Aeterni Natalis,
De laatste dag
Is de geboortedag tot de eeuwigheid”.

Wie weet, kan Dr. Van Ijzeren ons inlichten over de vermoedelijke identiteit van de schrijver, die met zoveel fantasie de eerste twee vertalingen produceerde en met zo innig genoegen (hij schreef er gewoon op af!) met de derde kwam aandragen. Het was een hij! En wellicht was hij een klassiek onderricht wandelaar (een Vier-

¹ Een leerling bracht me onlangs de juiste tekst.

daagse krijgt men daarvan vandaag niet bij elkaar) of een wandelaar-classicus (naar het schijnt een heden ten dage steeds minder voorkomend ras). Maar wellicht was hij, in die goede oude tijd, zo weinig een Buiten-beentje in klassiek Nederland, dat we zijn naam wel nooit zullen vernemen! Zijn misdaad is in ieder geval zwaar verjaard.

Rotterdam.

N. VAN DER BLOM.
